

- ¹ Radyanska Bukovyna. – 1965. – 17 lystopada.
² Bukovyna. – 2003. – 18 sichnya.
³ Radyanska Bukovyna. – 1975. – 14 zhovtnya.
⁴ Radyanska Bukovyna. – 1979. – 2 chervnya.
⁵ Radyanska Bukovyna. – 1980. – 30 lystopada.
⁶ Radyanska Bukovyna. – 1981. – 2 veresnya.
⁷ Radyanska Bukovyna. – 1984. – 1 chervnya.
⁸ Molodyy bukovynets. – 1999. – 4 chervnya.
⁹ Bukovynske viche. – 1999. – 5 chervnya.
¹⁰ Bukovyna. – 2002. – 4 zhovtnya.
¹¹ Bukovyna. – 2002. – 4 zhovtnya.
¹² Bukovynske viche. – 2004. – 2 chervnya.
¹³ Bukovyna. – 2009. – 9 chervnya.
¹⁴ Radyanska Bukovyna. – 1989. – 22 veresnya.
¹⁵ Radyanska Bukovyna. – 1989. – 7 zhovtnya.
¹⁶ Radyanska Bukovyna. – 1991. – 19 sichnya.
¹⁷ Molodyy bukovynets. – 1991. – # 1.
¹⁸ Bukovyna. – 1992. – 6 lyutoho; Bukovynske viche. – 1992. – 6 lyutoho.
¹⁹ Bukovyna. – 1992. – 18 chervnya.
²⁰ Molodyy bukovynets. – 1995. – # 1; Nova bukovynska hazeta. – 1995. – 29 veresnya.
²¹ Bukovyna. – 1995. – 4 zhovtnya.
²² Molodyy bukovynets. – 1995. – 6 zhovtnya; Bukovynske viche. – 1995. – 7 zhovtnya.
²³ Bukovyna. – 1995. – 20 hrudnya; Molodyy bukovynets. – 1995. – 10 hrudnya.
²⁴ Bukovynske viche. – 2000. – 12 kvitnya.
²⁵ Molodyy bukovynets. – 1996. – 13, 20 hrudnya; Bukovyna. – 1996. – 21 hrudnya; Posered zhyttya. – 1996. – 18 hrudnya.
²⁶ Chas. – 1999. – 12 bereznya.
²⁷ Molodyy bukovynets. – 1999. – 31 hrudnya; 2000. – 6 sichnya; Bukovyna. – 2000. – 12 sichnya.
²⁸ Bukovynske viche. – 2000. – 28 chervnya.
²⁹ Bukovyna. – 2000. – 28 chervnya.
³⁰ Molodyy bukovynets. – 2000. – 15 – 21 veresnya.
³¹ Chas. – 2000. – 29 veresnya.
³² Bukovynske viche. – 2000. – 4 zhovtnya.
³³ Bukovyna. – 2000. – 6 zhovtnya; Molodyy bukovynets. – 2000. – 6 zhovtnya; Bukovynske viche. – 2000. – 14 zhovtnya.
³⁴ Chernivtsi. – 2001. – 1 chervnya.
³⁵ Bukovynske viche. – 2001. – 21 lypnya.
³⁶ Tam samo.
³⁷ Molodyy bukovynets. – 2002. – 13 lyutoho.

УДК 94 477.4 «17/18»

© Альона Богуцька

(Кам'янець-Подільський)

**ДЕМОГРАФІЧНІ ТА ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ
ЗМІНИ У СКЛАДІ НАСЕЛЕННЯ
ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ:
ЧИННИКИ, ОСОБЛИВОСТІ І ТЕНДЕНЦІЇ
(1795–1858 рр.)**

У статті зроблено спробу здійснити аналіз державно-політичних, військових, економічних та станових чинників, які мали значний вплив на со-

ціально-демографічний розвиток Правобережної України кінця XVIII – першої половини XIX ст. З'ясовано, яким саме чином вищевказані чинники вплинули на етнонаціональний розвиток правобережного регіону та дати коротку характеристику обставин, які їх зумовлювали. Простежено реалізацію російським самодержавством заходів впливу на мешканців Правобережної України, які мали своїм наслідком зміни в демографічному та етнонаціональному складі населення Правобережжя. Охарактеризовано особливості імперської політики щодо Правобережної України протягом XVIII – першої половини XIX ст., спрямованої на деукраїнізацію мешканців міст і містечок та посилення російського чинника в його суспільному житті.

Ключові слова: Правобережна Україна, російське самодержавство, соціально-демографічний розвиток, нація, уніатство, рекрутська повинність.

А. Богуцькая

(Каменец-Подольський)

**ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ
И ЭТНОНАЦИОНАЛЬНЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ
В СОСТАВЕ НАСЕЛЕНИЯ
ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ:
ФАКТОРЫ, ОСОБЕННОСТИ И ТЕНДЕНЦИИ
(1795–1858 гг.)**

В статье сделано попытку проанализировать государственно-политические, военные, экономические и сословные факторы, оказывающие значительное влияние на социально-демографическое развитие Правобережной Украины конца XVIII – первой половины XIX века. Выяснено, какое влияние они оказывали на этнонациональные изменения правобережного региона и кратко раскрыто предпосылки, которые их обусловили. Прослежено реализацию российским самодержавием мер воздействия на жителей Правобережья, которые вызвали изменения в демографическом и этнонациональном составе его населения. Охарактеризованы особенности имперской политики в отношении юго-западной окраины в течение XVIII – первой половины XIX ст., направленной на деукраинизацию жителей городов и местечек и усиление российского фактора в его общественной жизни.

Ключевые слова: Правобережная Украина, российское самодержавие, социально-демографическое развитие, нация, уніатство, рекрутская повинность.

A. Bogutska

(Kamianets-Podilskyi)

**DEMOGRAPHIC AND ETHNIC CHANGES
IN THE POPULATION OF RIGHT-BANK
UKRAINE: FACTORS, FEATURES AND
TRENDS (1795–1858)**

Dynamic processes of statehood establishing in Ukraine; development of national consciousness of the Ukrainians; determining major trends of our state's

walks of life throughout decades cause a growing interest in learning the national bygone history. This is largely stipulated by the recent emergence of vast historical scientific research, based on a new methodology and the achievements of domestic and foreign historical science. The article gives the coverage of many previously unknown or little-known course of history of Ukraine, including the fate of the Right Bank Ukraine after its being incorporated into the Russian Empire. Moreover, the author made a significant step towards the objective of disclosing this important period for the Ukrainian region, as well as the question of socio-demographic development, particularly the influence of different factors, Right-bank Ukraine in early 21st century in the scientific literature hasn't been highlighted so far.

Modern historical science stipulates increased interest in regional issues, including socio-demographic transformations in right-bank region after its accession to the Russian Empire, but there is a lack of substantial works and generalizations about these processes implemented in pursuing the autocracy policy. Ukrainian historians, unfortunately, had to concentrate its efforts on defense, defense and defense of individual fragments of the national past and because of objective scientific analysis underlying phenomena among the population of the Right Bank, recognize, reflect the dominant tendencies of all socio-demographic horizon large region of Ukraine and make a comprehensive assessment of the relevant discourse.

With sufficiently large body of scientific literature it is difficult to ensure that the whole policy of Russian Tsars in the region from the beginning to the end relied on the army. Autocracy, not only by force of arms joined Bank Ukraine. It is organized with the help of regional management and development of all areas of his social life. There were new leaders made, no less aggressively Russian imperial orders introduced in Right-bank Ukraine. Through indulgence Paul I and Alexander I to the Poles and loyalty to their tendencies are concentrated in the hands of all administrative and judicial authorities also launched their common oppression and enslavement of the indigenous inhabitants of the Orthodox people. The emperor, showing commitment to the Poles gave them greater rights and privileges as nobles. From their chosen medium dietines, provincial and district marshals, officials and court officials. This objective reflected both the general situation and socio-demographic changes in the region.

Of essential factor is affecting the socio-demographic development Right-bank Ukraine, was related to the tsarist Uniate Church. The issue of religion has become political, because the national question began to be viewed through the prism of religious intolerance.

In order to increase to some extent the share of Russian cities as a part of the Right-bank Ukraine and provide them with their political position, the tsarist government was divided according to the principle of

property, as well as throughout the Russian Empire, their inhabitants into several categories.

This article attempts to analyze the public-political, military, economic and class factors that had a significant impact on the socio-demographic development of Right-Bank Ukraine in late 18th – early 19th century. It is shown to what extent the above mentioned factors influenced the development of ethno-national compound Right Bank Ukraine Region and give a brief description of assumptions that have shaped them. Russian autocracy traced implementing measures for residents of Right-Bank Ukraine, which had the effect of changes in the demographic and ethnic composition of the population of the Right Bank. The features of the imperial policy of Right-Bank Ukraine in late 18th – early 19th century aimed at the cities and towns residents' deukrainization and Russian factor enhancement in the public life.

Keywords: right-Bank Ukraine, the Russian autocracy, socio-demographic development, the nation, the Uniate, recruiting duty.

Відомо, що тривалий час етнічні українські землі перебували у складі більш могутніх сусідніх держав. Більшість із них, у тому числі Правобережна Україна, були в складі Російської імперії з кінця XVIII ст. Це не могло не позначитись на їх національному розвитку та міжнаціональних відносинах. Адже завдання державотворення та формування демократичного суспільства розв'язуються дуже складно, нерідко навіть суперечливо. І не тільки тому, що доводиться мати справу з дуже складними проблемами, а й тому, що вони не вирішувались сотнями років.

Динамічні процеси державотворення в Україні, розвитку національної самосвідомості українського народу, що визначають провідні тенденції життя нашої країни останніх десятиліть, зумовлюють все більшу зацікавленість у вивченні вітчизняного минулого. Цим значною мірою пояснюється поява численної історичної наукової літератури, побудованої на новій методологічній основі та з урахуванням досягнень вітчизняної і зарубіжної історичної науки. В ній знайшли своє висвітлення чимало раніше невідомих або маловідомих сторінок історії України, у тому числі доля Правобережжя після його включення до складу Російської імперії, чим зроблено суттєвий крок у напрямку об'єктивного розкриття цього важливого для українців регіону періоду. Незважаючи на те, що названій проблематиці приділялась увага (М. Бармак, С. Брук, О. Гуржій, В. Кабузан, О. Донік, А. Перковський, Ю. Поліщук, О. Реєнт, В.

Романцов, В. Сарбей, В. Смолій, А. Філінюк, Н. Щербак та ін.), питання про соціально-демографічний розвиток, а особливо вплив різного роду чинників, Правобережної України в першій половині ХІХ ст. в науковій літературі поки що комплексно не розкрито.

Вибір теми дослідження пояснюється тим, що сучасна історична наука вирізняється підвищеним інтересом до регіональних проблем, зокрема соціально-демографічних трансформацій у правобережному регіоні після його приєднання до Російської імперії, проте відзначається відсутністю ґрунтовних праць і узагальнень щодо цих процесів, зумовлених інкорпораційною політикою самодержавства. Українські історики, на жаль, мусили зосереджувати свої зусилля на обороні, захисті та відстоюванні окремих фрагментів вітчизняного минулого і в силу об'єктивного наукового аналізу глибинних явищ у середовищі народонаселення Правобережжя розпізнати, осмислити домінуючі тенденції всього соціально-демографічного горизонту великого регіону України та зробити комплексну оцінку відповідного дискурсу.

Передусім зробимо короткий аналіз тих обставин, які його зумовлювали. На думку деяких вчених, розпочинати характеристику обставин, у яких перебувало Правобережжя і в яких відбувався його соціально-демографічний розвиток, варто не з безпосередньої дати другого поділу Речі Посполитої – січня 1793 р. (догівір Росії з Пруссією про цей поділ був підписаний 12 січня, а 27 березня 1793 р. було оголошено маніфест «Про приєднання польських областей до Росії»¹, за яким воно було анексоване до Російської імперії, а значно раніше. Вважається, що слід брати до уваги участь Росії у придушенні гайдамацького руху, зумовленого соціальним і релігійним гнобленням². Знайомлячись із монографіями академіка В. Смолія^{3; 4}, іншими працями регіону вчених, можна більш глибоко з'ясувати, як російське самодержавство ще з часів першого поділу Речі Посполитої намагалося впливати на мешканців Правобережної України під виглядом захисту їх як представників єдиної віри – Православної церкви. Відчутним засобом впливу на її корінне населення були перманентні переходи великих російських військових з'єднань через терени краю до місць військових операцій, у яких вони брали участь, і в зв'язку з цим – тимчасові розміщення російських військ по території регіону. В

часі це збіглося з поселенням на Правобережжі російських розкольників, або як їх називають у літературі – пилипонів. Тікаючи від переслідувань російських цивільних і церковних властей, вони знаходили пристанище, формували окремі поселення в краї з чудовими природно-кліматичними умовами та доброзичливими мешканцями.

Власне, на середину 70-х рр. ХVІІІ ст. припадає заснування у межиріччі Бугу і Дністра окремих польських поселень⁵. Процес заселення Правобережжя поляками тривав і в наступні роки. Вони також поселялися на Волині та Поділлі. Якщо до цього додати, що водночас із цим на теренах регіону поселялись і євреї, то це означає, що внаслідок зазначених демографічних процесів великий український регіон ставав більш поліетнічним. У ньому, крім титульного етносу, дедалі більш вагоме місце посідали поляки, євреї та росіяни.

Проте початок системного впливу росіян на соціально-демографічний розвиток Правобережної України треба, очевидно, віднести до середини травня 1792 р., коли на її територію була введена стотисячна армія. Власне, з того часу військові з'єднання імперії вже не покидали Правобережжя. Змінювалися лише конкретні військові підрозділи і навіть армії. Про це чимало разів наголошує в своїх працях київська дослідниця В. Шандра⁶ і до дрібниць описує в своїх багатьох працях, зокрема у монографії, професор А. Філінюк⁷.

Із достатньо великого масиву наукової літератури неважко переконатись, що вся політика російського царизму в регіоні від початку і до кінця спиралась на армію⁸. Самодержавство не тільки приєднало силою зброї Правобережну Україну. Воно з її допомогою організувало управління регіоном і освоєння усіх сфер його суспільного життя. Адже на чолі приєднаних земель імператриця Катерина ІІ поставила спочатку генерала М. Кречетникова, а після його смерті – іншого посадовця генерала Т. Тутолміна, який очолював російську адміністрацію з 19 травня 1793 по грудень 1796 р.⁹

Тоді на Правобережжі з'явилися нові керівники, що не менш наполегливо запроваджували російські імперські порядки¹⁰. Завдяки поблажливості Павла І та Олександра І до поляків і лояльності до їх тенденцій, вони зосередили у своїх руках всю адміністративну і судову владу й почали свої звичайні справи

пригноблення корінних мешканців і поневолення православного народу¹¹. Імператор, виявляючи прихильність до поляків, надав їм великі права і привілеї як дворянам. З їх середовища обирали сеймики, губернських і повітових маршалів, урядовців і чиновників судів¹². Це об'єктивно відбилось як на загальному становищі, так і соціально-демографічних змінах регіону.

На місцях також влада була зосереджена в руках військових губернаторів, яким були підпорядковані не тільки дислоковані на підлеглий їм території війська, а й цивільні губернатори та створення водночас із визначенням територій губерній губернських правлінь¹³. Військова присутність росіян на території Правобережної України вирішувала одночасно виконання кількох взаємопов'язаних функцій. По-перше, відігравала роль чинника державного облаштування, здійснення управління, забезпечення стабільності, запобігання можливих соціальних незадовольень, конфліктів. По-друге, царський двір убачав в українцях головну небезпеку державної цілості. Виходячи з цього, воєнно-політичне забезпечення, як і вся інкорпораційна політика, було покликане гарантувати збереження статусу великої держави в новій геополітичній ситуації і мало передусім чітко виразну антиукраїнську спрямованість. Така спрямованість військового чинника повністю відповідала характеру системи адміністративного устрою імперії, який росіяни насаджували з перших днів свого перебування у регіоні. По-третє, російські війська своєю присутністю слугували цивільним властям опорою у подоланні відмінностей, якими вирізнялося місцеве населення, і тим самим сприяли інтеграції Правобережжя з ядром імперії. По-четверте, присутність російських військ виступала засобом подальшої експансії Росії і утвердження її могутності в південно-західному та південному напрямках¹⁴.

Не можна не підкреслити і того факту, що військові частини та їх підрозділи були розміщені в регіоні не окремими військовими містечками, а безпосередньо у господарствах і будівлях селян та міщан. А це, закономірно, виступало як засобом контролю за суспільним життям корінних мешканців, так і чинником впливу на соціально-демографічні процеси в їх середовищі.

Чи не найбільший вплив військовий чинник справляв на соціально-демографічний

розвиток Правобережжя не тільки в першій половині XIX ст., але й аж до 1874 р. через виконання рекрутської повинності. Майже щорічні рекрутські набори, яким спочатку підлягали українські селяни та міщани, а з 1827 р. і євреї, за першу половину XIX ст. забрали з регіону сотні тисяч чоловіків. Це спричинило сповільнення темпів приросту і зумовлювало зменшення загальної питомої ваги українців у чисельності населення. Тобто рекрутська повинність була одним із найбільш важливих чинників гальмування природного приросту населення регіону.

Зміни почалися з того, що внаслідок другого (1793 р.) поділу Речі Посполитої, проведеного з ретельним збереженням балансу сил між основними європейськими державами, до Росії були приєднані Київське, Брацлавське, Подільське та східна частина Волинського воєводства¹⁵.

Царський уряд менше всього турбувало питання про етнічну приналежність населення Правобережної України. Причиною було те, що змінити етнонаціональну приналежність корінних мешканців йому було не під силу. Можна було вплинути лише на етнонаціональну панораму міст й містечок. Засобом до цього стало адміністративно-територіальне облаштування регіону, на основі якого ключове місце посіли офіційні міста – губернські і повітові, в яких концентрувалися російські чиновники та військові. Здійснюючи адміністративно-територіальні перетворення, самодержавство прагнуло, щоб якнайскоріше навести лад із облаштування устрою задля перенесення на нього системи російського оподаткування та організації поповнення додатковими надходженнями державної казни. Нерідко посилення значущості і впливовості посади в державі, визначення взаємин центру та провінції під час різних етапів інтеграції краю у складі Російської держави залежали від політичних переконань, ділових якостей, енергійності, переймання регіональними потребами цих високопосадовців, уміння кожного з них впливати на імператора та виконувати царське оточення. Це, в свою чергу, зумовлювало своєрідність форм входження правобережного регіону України до імперії і відповідно справляло вплив на його соціально-демографічні та етнонаціональні трансформації.

Союзниками росіян проти українців виступали поляки, до яких вони ставилися з при-

хильністю та симпатією і на яких вони спиралися, здійснюючи політичний курс. Їх альянс, зрозуміло, був нетривким, але важливим і необхідним для обох сторін. Бо, кооптувавши польських магнатів і шляхту в російське дворянство, царизм заручився не стільки союзом із ними, скільки домогся їх нейтралізації до царської влади й цим самим унеможливив об'єднання з українцями. Таким чином, росіяни і поляки, головним чином магнати і шляхта, виступали більше союзниками, ніж суперниками. У спольщеному регіоні надовго запанували польські порядки і польська культура, а царизм отримав можливість спиратися на польське дворянство, зберігаючи більшість його традиційних привілеїв. Але в російсько-польсько-українському трикутнику українці, з свого боку, більше вигравали від протиріч, які мали місце в стосунках росіян і поляків¹⁶. Самодержавство створювало певні законодавчі, соціально-станові та економічні переваги представників неукраїнського населення, ставлячи тим самим у найгірше становище корінних мешканців. На відміну від ставлення до українців, царські власті надавали великі пільги іноземцям, котрі 10 років могли не платити податі, звільнялися від військової повинності і військових постойв, отримували гроші на проїзд до місць поселення, наділялися землею до 30 десятин на душу, а згодом – по 60 десятин на сім'ю. Формально царизм визнавав всіх православних своїми єдиновірними. Насправді царська влада і одержавлена церква спрямовували свою діяльність на те, щоб абсолютна більшість кріпосного селянства, незалежно від віри сповідання, покійно підкорялася своїм власникам¹⁷. Утверджуючи російську державність на Правобережжі силою зброї, самодержавство, як її виразник, виходило з того, що росіяни представляли панівну націю, якій належала влада та управління, і які керувалися переважно насильницькими, воєнними методами, роль і значення котрих посилювалися у міру поглиблення інкорпораційних процесів. У всіх сферах суспільного життя росіяни ставились до українців з великодержавних позицій, демонструючи свою силу та зверхність. За їх підневільну працю росіяни платили презирством, неповагою. Тому стосунки між ними дедалі напружувалися й розвивалися у напрямку конфліктності та міжетнічної ворожнечі.

У прагненні посилити російський вплив у Південно-Західному краї на противагу поля-

кам, царизм зробив ставку на православну церкву. Невід'ємним чинником, який впливав на соціально-демографічний розвиток Правобережної України, було ставлення царизму до уніатської церкви. Питання віросповідання набуло політичного характеру¹⁸, оскільки на національне питання стали дивитися крізь призму релігійної нетерпимості.

На межі XVIII – XIX ст. царизм рішуче обмежив діяльність уніатів, вимагаючи приєднання уніатських громад до російської православної церкви¹⁹. До всіх інших релігійних конфесій на території правобережного регіону, в тому числі протестантських та іудейських, царизм поставився порівняно лояльно, хоча проявляв недовіру і не визнавав їх рівноправними. Але це не перешкоджало їм безболісно функціонувати, опікуватися канонічно належними сферами суспільного життя.

Регіон стали активно наповнювати представники російського духовенства або русифіковане українське духовенство з Лівобережної України й тим самим цілеспрямовано впливати на вірування та культуру корінних мешканців²⁰. Насправді існування уніатської церкви було на заваді остаточного злиття всієї Правобережної України з Російською імперією. Але ліквідувати конфесію одним ударом було неможливо. Тому самодержавство робило це цілеспрямовано і методично. І за правління Миколи I уніатство не тільки опинилося поза законом, а й було, врешті-решт, заборонене в 1839 р., а уніати змушені були переходити в православ'я.

Росіяни утверджували владу на Правобережній Україні на кріпосницько-деспотичних засадах, які визначили сутність правління Миколи I²¹, у двох паралельних напрямках: з одного боку, обмежували польський вплив, з другого – здійснювали асиміляцію, перебудовували існуючий суспільно-політичний лад відповідно до загальних імперських норм. Уся поведінка росіян, як і поляків, особливо так званих представників вищого класу, свідчила про виразні колонізаторські позиції. Російський колоніалізм був справжньою війною проти корінного населення – українського селянства. Як, зокрема, зазначав, М. Любавський, «колонізація російського народу, яка продовжувалась аж до кінця XIX ст., справляла найбільш рішучий вплив як на соціально-демографічний, так і на інші сфери розвитку регіону». [Любавский М. К. Обзор истории русской

колонізації с древнейших времён и до XX века / М. К. Любавский. – М.: Изд-во МГУ, 1996. – 688 с.].

З тим, щоб дещо збільшити частку росіян у складі міст Правобережжя і забезпечити в них свої політичні позиції, царизм поділив на основі майнового принципу, як і в усій Російській імперії, їх мешканців на 6 розрядів²². До 1-го розряду віднесли «справжніх міських обивателів», які мали в містах будинки чи іншу нерухомість, тобто власників нерухомості в межах міста. Зрозуміло, що до цієї категорії потрапила незначна частина українців. 2-й розряд склали купці 1-ї, 2-ї та 3-ї гільдій. У ньому українців було ще менше. До 3-го розряду увійшли записані в цехи ремісники, де корінного етносу було значно більше. 4-й розряд був представлений іноземними та іногородніми купцями, 5-й розряд – іменитими громадянами (капіталістами і банкірами з капіталом більше 50-ти тис. руб., оптовими торговцями, судновласниками, художниками, музикантами). В цій категорії українці були, скоріше, як виняток. До останнього розряду входило інше посадське населення. Приналежність до міського стану закріплювалась внесенням у міську обивательську книгу. Проте основна маса українців, яка займалася головним чином сільськогосподарським виробництвом, була позбавлена юридичного статусу міщан.

Права міщанського стану зводились до наступного. По-перше, за його представниками закріпили виключне право на заняття ремеслом і торгівлею. По-друге, вони наділялись корпоративним правом щодо створення об'єднань та органів самоуправління. По-третє, їм гарантувалося право недоторканності особи аж до завершення судового слідства і захисту в суді. По-четверте, особисті права міщан включали право на охорону честі та гідності особи і життя, право на переміщення й виїзд за кордон. По-п'яте, міщани були наділені правом власності на майно (придбання, користування, спадщина), правом володіння промислами, підприємствами та ведення торгівлі²³.

Таким чином, внаслідок впливу вищезазначених чинників і відповідних умов на Правобережній Україні відбулись істотні демографічні та етнонаціональні зміни у складі населення. Ключовими з них були сповільнення темпів і зменшення частки українців, напов-

нення регіону потоком росіян, поляків, євреїв, інших іноземних колоністів і переміщення представників корінного етносу на найнижчу сходинку соціально-станової ієрархії. Імперська держава виявилася чужою для місцевих селян, які так і не змогли примиритись із черговим поневоленням й тим, що поляки в соціальному, економічному та культурному сенсі залишилися визначальною верствою в регіоні, а євреї та інші іноземці отримали від росіян значні привілеї. Політика царизму спричинила як асиміляцію, так і захисну контрмобілізацію корінних мешканців, яка виливалася у відкритий відчайдушний опір, а загалом у все більшу консолідацію українців між собою та відмежування від поляків і росіян. Відтак Правобережжя продовжувало відрізнятися соціально-господарським і культурним укладом, що пояснюється у значній мірі етнічною строкатістю та конфесійним складом населення, неоднаковими правами та привілеями місцевих еліт.

¹ Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy imperii. – Spb.: Tip. II Otdeleniya Sobstvennoy Kantselyarii Ego Imperatorskogo Velichestva, 1830. – Т. 23. – # 17108. – S. 410-412.

² Kohut Z. Rosiyskyy tsentralizm i ukrayinska avtonomiya. Likvidatsiya Hetmanshchyny 1760–1830 / Zenon Kohut. – K.: Osnovy, 1996. – 318 s.

³ Smoliy V. A. Vozzyednannya Pravoberezhnoyi Ukrayiny z Rosiyeyu / V. A. Smoliy. – K.: Nauk. dumka, 1978. – 191 s.

⁴ Smoliy V. A. Formuvannya sotsialnoyi svidomosti narodnykh mas Ukrayiny v khodi klasovoyi borotby: druha polovyna XVII – XVIII st. / V. A. Smoliy. – K.: Nauk. dumka, 1985. – 264 s.

⁵ Etnohrafiya Ukrayiny: navch. posib. / Za red. S.A. Makarchuka. – L'viv: Svit, 1994. – 520 s.

⁶ Shandra V. S. Heneral-hubernatorstva v Ukrayini: XIX – poch. XX st. / V. S. Shandra. – K.: In-t istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 2005. – 427 s.

⁷ Filinyuk A. H. Pravoberezhna Ukrayina naprykintsi XVIII – na pochatku XIX st.: tendentsiyi rozvytku i sotsialni transformatsiyi: monohrafiya / A. H. Filinyuk. – Kamyanets-Podilskyi: Aksioma, 2010. – 728 s.

⁸ Istoriya Ukrayiny: nove bachennya / V. F. Verstyuk, O. V. Haran, O. I. Hurzhiy ta in.. / Pid red. V. A. Smoliya. – K.: Alternatyvy, 2000. – 464 s.

⁹ Volyin. Istoricheskie sudbyi Yugo-Zapadnogo kraya. S vyisochayshego soizvoleniya izdano pri M-ve vnutr. del P. N. Batyushkovyim. – SPb.: Tipografiya t-va «Obschestvennaya polza», 1888. – 288 s.

¹⁰ K stoletiyu vossoedineniya Podolii s Rossiey. Sbornik statey, pechatavshihsya v Podolskih eparhialnyih vedomostyah pod red. svyasch. E. Setsinskogo. – Kamenets-Podolskiy: Tip. Podol. gubern. pravleniya, 1893. – 222 s.

¹¹ Ibid. – S. 18.

¹² Novi studiyi z istoriyi Kyueva V. I. Shcherbyny / V. I. Shcherbyna. – K.: Drukarnya UAN, 1926. – 166 s.

¹³ Ukaz ob otdelenii chasti voysk dlya podderzhaniya porjadka v krae // Sbornik svedeniy o Podolskoy gubernii.

Vyp. II. Izdanie Podolskogo statisticheskogo komiteta. – Kamenets-Podolskiy: Tip. Podol. gubern. pravleniya, 1882. – S. 161-168.

¹⁴ Filinyuk A. H. Zemski povynnosti pid chas viyskovykh postoyiv ta yikh vplyv na hospodarskyy rozvytok Pravoberezhnoyi Ukrayiny na mezhi XVIII – XIX st. / A. H. Filinyuk. // Visnyk Kam-Podil. nats. un-tu im. I. Ohiyenka: ist. nauky / Redkol: V. S. Stepankov (vidp. red.) ta in. – Kamyanets-Podilskyy: Kam-Podil. nats. un-t im. I. Ohiyenka, 2009. – Vyp. 2. – S. 46-56.

¹⁵ Zashkilnyak L. Istoriya Polshchi: Vid naydavnishykh chasiv do nashykh dnev / L. Zashkilnyak, M. Krykun. – Lviv: Lviv nats. un-t im. I. Franka, 2002. – 660 s.

¹⁶ Filinyuk A. H. Mizhnatsionalni vidnosyny v Pravoberezhniy Ukrayini na mezhi XVIII – XIX st. u konteksti politychnykh i sotsialno-stanovykh chynnykiv / A. H. Filinyuk // Nauk. pratsi Kam-Podil. nats. un-tu im. I. Ohiyenka: ist. nauky. – Kamyanets-Podilskyy: Oim, 2010. – Vyp. 19. – S. 158-171.

¹⁷ Ibid. – S. 164-165.

¹⁸ Slobodyanyuk P. Ya. Ukrayinska tserkva: istoriya ruyiny i vidrodzhennya. Naukove vydannya, prysvyachene 2000-littyu Rizdva Khrystovoho / P. Ya. Slobodyanyuk. – Khmelnytsky: Podilske viddilennya IMFE im. M. Rylskoho NAN Ukrayiny, Derzharkhiv Khmelnytskoyi oblasti, 2000. – 266 s.

¹⁹ Ibid. – S. 92.

²⁰ Kohut Z. Korinnya identychnosti. Studiyi z rannomodernoyi ta modernoyi istoriyi Ukrayiny / Zenon Kohut. – K.: Krytyka, 2004. – 351 s.

²¹ Holubenko P. Na sluzhbi imperiyi / P. Holubenko // Ukrayina. Nauka i kultura. – 1993. – Vyp. 36-37. – S. 111-124.

²² Titov Yu. P. Istoriya gosudarstva i prava Rossii / Yu. P. Titov. – M.: Prospekt, 2001. – 544 s.

²³ Titov Yu. P. Istoriya gosudarstva i prava Rossii / Yu. P. Titov. – M.: Prospekt, 2001. – 544 s.

УДК: 94(477): 37.0356: 327.2: 655.06

© Вікторія Волошенко
(Київ)

**МОВА НАСИЛЬСТВА:
ДРУКОВАНЕ СЛОВО В ІМПЕРСЬКОМУ
ВОЄННО-ПАТРІОТИЧНОМУ ВИХОВАННІ
УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА
НАДДНІПРЯНЩИНИ НА ЗЛАМІ
XIX – XX ст.**

У статті розглядаються види мілітарної друкованої продукції і соціальні практики, які використовувались у нав'язуванні імперських патріотичних цінностей українському селянству Наддніпрянщини. Вказується роль «мови насильства» у спробах мілітаризації селянської свідомості на зламі XIX–XX ст.

Ключові слова: українське селянство, військово-патріотичне виховання, друкована продукція, література для народу, мова насильства.

В. Волошенко
(Київ)

**ЯЗЫК НАСИЛИЯ: ПЕЧАТНОЕ СЛОВО
В ИМПЕРСКОМ ВОЕННО-ПАТРИОТИ-
ЧЕСКОМ ВОСПИТАНИИ УКРАИНСКОГО
КРЕСТЬЯНСТВА НАДДНЕПРЯНЩИНЫ
НА РУБЕЖЕ XIX – XX вв.**

В статье рассматриваются виды военной печатной продукции и социальные практики, использовавшиеся для привития имперских патриотических ценностей украинскому крестьянству Надднестрянщины. Указывается роль «языка насилия» в попытках милитаризации крестьянского сознания на переломе XIX–XX веков.

Ключевые слова: украинское крестьянство, военно-патриотическое воспитание, печатная продукция, литература для народа, язык насилия.

V. Voloshenko
(Kyiv)

**LANGUAGE OF FORCE: THE WRITTEN
WORD IN THE IMPERIAL MILITARY &
PATRIOTIC EDUCATION OF THE
UKRAINIAN PEASANTRY OF
NADDNIPRYANSHCHYNA AT THE TURN
OF 19th – 20th CENTURIES**

Formation of education system, reforms in army and urban expansion tendencies in late 19th – early 20th centuries were considered to be the engine of the modernization processes in Russian Empire; the above influenced the changes in life and consciousness of the peasantry in Dnieper Ukraine. Controlled education opened for the empire regime a new room for centralization of the control system and encouraged mass mobilization. Important role in the patriotic education of the peasantry belonged to the printed periodical editions of military & historical plot. The article reveals the impact of different types of the printed materials & social practices connected with their distribution on transmission of the empire patriotic values to the Ukrainian peasantry at the turn of 19th – 20th centuries. Based on Basilov's «culture of force» term the author will show the attempts of the implementation of «the language of force» in printed publications that could lead to militarization of the peasantry consciousness.

In the empire historical discourse military idea and dynastical history played the key role to reveal the image of the past. Study of Ukrainian peasantry history became possible starting from the latter half of the 19th century. Establishment of the books distribution, extension of school and out-of-school education facilities promoted the above. The government tightly regulated all ways of books distribution among the peasantry.

The basic types of military printed periodical editions were considered to be cheap popular editions and education literature specially developed for people